

REVISTES I LLIBRES

Secció de recensions d'articles i llibres

RULLÁN SALAMANCA, O. (2002): *La construcció territorial de Mallorca*. Editorial Moll. Palma, 425 pàg. ISBN: 9-788427-365070

Amb *La construcció territorial de Mallorca* Onofre Rullan Salamanca, professor de Geografia Regional a la Universitat de les Illes Balears, ens ofereix una obra densa i sense concessions, resultat de la seva maduresa intel·lectual i acadèmica. El futur lector ha de saber, d'entrada, que Rullan ha escrit aquest llibre fora de la roda de comandaments editorials i sense la pressió de superar qualque requisit de caràcter acadèmic. Fent servir una comparança gastronòmica —que solen ser molt del gust de l'autor— *La construcció territorial de Mallorca* s'ha cuinat poc a poc, morosa i amorosament, amb diversitat d'«ingredients», amb més «tallades que brou», d'idees d'altri (prop de 400 referències bibliogràfiques que remeten a més de 800 citacions) i pròpies sotmeses totes a una exhaustiva anàlisi, que s'han fertilitzat amb la reflexió fruit de les seves experiències d'investigació universitària i de treball en gabinets professionals i en llocs de responsabilitat pública. En aquests temps que la re-lectura s'ha substituïda pels «cursets de velocitat lectora», que la presa competitiva porta a alguns a no reconèixer

amics ni enemics, en Rullan dedicà els quatre anys que van del 1995 al 1999 a anar preparant i escrivint aquesta obra original, innovadora, oberta a la discussió, amb molts suggeriments i, a vegades, també provocadora.

«En aquest assaig ens circumscriurem a la classificació geogràfica, la compartimentació de l'espai, la seva divisió i estructuració amb finalitat purament analítica com amb finalitat organitzadora del territori que sobre ell s'articula», afirma l'autor a la introducció de la seva obra. Així doncs, *construcció territorial* en el doble sentit d'elaboració de les diverses anàlisis que s'han fet del terrer mallorquí i també de les propostes per ordenar el territori insular. Tot congruent de ple amb la forma que l'autor té d'entendre la geografia (regional): geografia (regional) de les rectes, de les delimitacions, de les demarcacions a l'espai, i, simultàniament, geografia (regional) del *regere*, del govern, de l'exercici del poder a i de l'espai. I encara més, geografia (regional) que s'ocupa a la vegada de fenòmens físics (naturals) i humans (socials), en una síntesi que sols pot ésser geohistòrica i en la que «*Caldrà veure com cada canvi socioeco-*

nòmic successiu ha anat conformant una nova demarcació territorial»; una geohistòria que tracta la seqüència regió fisiogràfica, geogràfica, funcional i difusa com a resultat territorial de les relacions socioeconòmiques dominants que, correlativament, són la caça i la recol·lecció, l'agricultura, la indústria i l'actual terciari postindustrial.

La construcció territorial de Mallorca s'organitza en una estructura de quatre parts. Rullan comença el seu estudi amb el fonament natural, físic, de l'illa, en el que ofereix una proposta sintètica després de recórrer les que, temàticament, s'han vingut fent des de La Marmora i Fallot fins a les més recents d'Antoni Rodríguez. Segueix amb una segona part dedicada a l'anàlisi de l'organització del territori que han generat les formacions socials de l'esdevenir històric illenc: des de la Mallorca talaiòtica i després romana, fins a la «Mallorca europea», passant per la «Mallorca musulmana», «cristiana-catalana» i «espanyola». A la tercera part Rullan desenvolupa l'explicació del resultat geogràfic de l'empremta humana sobre l'espai: la construcció social del territori en forma de comarques geogràfiques, que es reordenen contínuament amb la intensificació i la internacionalització dels fluxos que defineixen regions estructurals. Aquesta evolució, en paraules de Rullan, és la del trànsit de l'idea de divisió comarcal a la d'estructuració territorial definida pels intercanvis transversals a les fronteres: «*La idea de divisió comarcal du preferentment a la consideració de comarques homogènies o uniformes que fan èmfasi en la frontera; pel seu costat, l'idea d'estructuració territorial du comarques polaritzades o nodals, que emfatitzen la connexió i la xarxa més que la circumscripció i la zonificació*» (pàg. 385). El darrer bloc, síntesi dels precedents, tanca l'obra amb una resposta a una greu i necessària pregunta: quin futur territorial per a Mallorca? Rullan respon que ha d'ésser el

de la geodiversitat front a la dissolució del local en la globalització, el de la heterogeneïtat autoabastidora front a l'especialització desenvolupista, i el de l'autoorganització front al model únic mercantil i exterior. L'autor adreça la seva mirada cap al futur proposant la contenció i el «decreixement sostenible» com a solució fonamental, alhora que la diversificació ha de potenciar la complementarietat entre el turisme —a hores d'ara hegemònic— i l'agricultura i la indústria («*elements territorials preturístics aprofitables*», pàg. 397). El mapa geodivers que planteja Rullan es fonamenta (vegi's la figura 92) en la polarització i estructuració del territori «*...sobre el triangle urbà històric (columnes) i no sobre els paisatges homogenis (files), [...] un mapa geodivers de comarques homogènies entre si i heterogènies en el seu si*» (pàg. 397).

El compromís d'Onofre Rullan amb el futur territorial de Mallorca, a l'any 1999, esdevingué acció política quan assumí la responsabilitat de la Direcció General de Litoral a la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears. Els quatre anys passats de llavors ençà li han servit —llevant-se hores de son i robant-ne a la seva vida familiar— per enriquir i millorar *La construcció territorial de Mallorca*, aportant-hi un important aparell cartogràfic (125 mapes) i gràfic (93 figures), que l'editor més compromès amb aquesta illa, Francesc Moll, ha reproduït amb cura. Onofre Rullan el passat 24 d'abril de 2002 va veure reconeguda la vàlua de la seva obra amb la concessió del Premi Lluís Solé i Sabarís de Geografia; el lector que s'endinsi en les pàgines de *La construcció territorial de Mallorca* obtindrà una magnífica aportació de coneixements, reflexions i crítica per afrontar la construcció territorial possible de Mallorca i de qualsevol altre territori.

**Antoni Albert Artigues /
Macià Blázquez UIB**

MATEU, G. i altres (2003): *Guillem Colom Casasnovas, Naturalista i Geòleg, Pioner i Mestre de la Micropaleontologia Espanyola*. Universitat de les Illes Balears, Palma. 118 pàg. ISBN: 84-7632-814-1.

El 10 d'agost de l'any 2000 es va complir el centenari del naixement del savi solleric Guillem Colom Casasnovas. La Universitat de les Illes Balears va organitzar un cicle de conferències sobre la vida i obra naturalística, lògica de G. Colom, considerat arreu del món un dels millors micropaleontòlegs de la Història, juntament amb Alcide d'Orbigny (1802-1857), H.B. Brady (1835-1891) i J.A. Cushman (1881-1949).

Ramon Margalef, Salvador Reguant, Juan Usera, Lluís Pomar i Gomà, Alejandro Cearreta, Eustoquio Molina i Guillem Mateu, professors de diverses universitats espanyoles, són els coautors d'aquesta publicació on es destaca al «Naturalista eminent que mira, admira i transcendeix la seva terra» (R. Margalef), al geòleg i micropaleontòleg que amb els seus extraordinaris coneixements i la seva insubornable laboriositat representa una fita dins la història de la micropaleontologia i la seva aplicació a l'anàlisi sedimentària, col·laborant amb diverses empreses de prospecció i essent una personalitat a imitar en aquests camps (S. Reguant). Com també es recorda que el temps que tot ho aplanava, incinerant fullaca i paperassa, arriba a purificar la memòria de la bona gent que amb la seva feina ben feta ha fet progressar la cultura del País, sentint com Don Guillem l'alegria de descobrir dues-centes cinquanta noves espècies per a la Ciència, sobretot dins el grups planctònics juràssic-cretàcis del Calpionèl·lids i Colomièl·lids que el feren mundialment famós (G. Mateu).

Diverses línies d'investigació colomiana són tractades pels següents autors: J. Usera amb el treball «Guillermo Colom y los estudios de Foraminíferos de las cuencas parálidas y atalásicas» i Lluís Pomar i Gomà

dedicant al gran geòleg solleric la síntesi dels seus treballs que ara realitza amb equips europeus i americans, titulada «Tipos de plataformas carbonatadas: un enfoque genético», tema de moda dins les companyies petrolieres, amb els macroforaminífers prou estudiats per G. Colom. Mentre A. Cearreta, amb la seva autoritzada opinió ens presenta «La investigación aplicada en Micropaleontología: De los trabajos pioneros de G. Colom en el litoral cantábrico a su protagonismo dentro de la geología ambiental». E. Molina situa l'obra científica de G. Colom dins el context històric de la Micropaleontologia espanyola i mitjançant testimonis epistolars ressalta l'humil personalitat d'un dels grans naturalistes del segle XX, esdevingut clàssic dins la Ciència. «Guillermo Colom. Gran pionero de la Micropaleontología española» és el títol de la seva aportació. Mentre G. Mateu reprèn la ploma pel darrer capítol «Guillermo Colom y su precoz visión de la Geobiología moderna» on hi veu una certa previsió colomiana dels anys 50, referida als coneixements dels afloraments marins dels anys 70, amb l'interpretació paleobiològica i oceanogràfica que fa Colom de les moronites aquita-burdigalienes de les Bètiques i de Balears. Com també el seu caire un tant julivernià dins la Ciència, quan a la *Revue de Micropaleontologie* de l'Université de París resumeix les seves publicacions damunt els Peneròplids. Aquí invoca l'espècie singàmica o col·lectiu embrionari polimorf, d'uns macroforaminífers simbiotes, tema obligat dins la filogènia morfològica i molecular de la actual Micropaleontologia geobiològica.

Aquesta publicació de la UIB sobre la vida i obra de Guillem Colom es tanca amb

la relació de tota la seva extensa bibliografia, recollida per J. Usera i G. Mateu, sense oblidar que la gegantina deixa d'aquest geni de la Ciència, des de la UIB i el Museu Balear de Ciències Naturals de Sóller, és objecte d'un seriós estudi per

professors universitaris del País Basc, València, Saragossa i Barcelona, gràcies a l'ajut del Govern Balear i de Sa Nostra.

Guillem Mateu, UIB

GIL, L., MANUEL, C. Y DIAZ FERNÁNDEZ, C. (2003): *La transformación histórica del paisaje forestal en las islas Baleares*. Tercer Inventario Forestal Nacional. Ministerio de Medio Ambiente-TRAGSA. Madrid. 254 pàgs. ISBN: 84-8014-425-4.

Si alguna cosa caracteritza la Vida és el canvi: els organismes tenen un cicle vital basat en el desenvolupament, les espècies estan sotmeses a l'evolució, i els ecosistemes, a la successió. Evidentment, els complexos d'ecosistemes, els paisatges, no escapen d'aquesta característica. El llibre de Luis Gil i col·laboradors, que aquí es presenta, ja indica en el seu títol que tracta d'aquests canvis, de quin paper hi ha jugat l'influència humana (no hi ha història sense homes), el protagonisme dels arbres i la insularitat. El seu contingut suposa un viatge apassionat per unes Balears que per nosaltres resulten tant allunyades en el temps en molts aspectes, que resulten quasi exòtiques i properes (la paradoxa sols aparent!). L'obra és holística, i tracta dels paisatges de bosc i de conreu, de manera que hom pot pensar que «forestal» sobra. Però el títol no és inadequat: l'arbre és el protagonista, sigui l'ametler que pren el lloc de la vinya, el garrofer —que tot i ser introduït, els botànics han «adoptat» fins i tot al nom d'una de les clímax illenques, l'*Oleo-Ceratonion*, junt amb una altra espècie, l'olivera o ullastre, que rebla la idea del paper principal dels arbres al paisatge mediterrani.

Cal insistir en la idea, perquè convé: aquí, i a gran part del món, l'essència del paisatge són els arbres. L'evolució de la

Vida, a terra, es basa en aquests organismes; la biomassa més important dels ecosistemes insulars són els arbres. Vat aquí la prova: avui, a les Balears hi ha 28 milions de pins, 20 milions d'alzines, 11 milions d'ullastres, milió i mig de savines i dos milions i mig d'altres arbres; en total, quasi 63 milions d'arbres silvestres. A això caldria afegir milió i mig d'ametlers, i cents de mils d'oliveres, garrofers, etc etc... A cada illenc corresponen quasi 80 arbres silvestres!

Per tant, si es volgués fer un resum del que és la vida a les illes, podríem dir que són arbres i poca cosa més, des del punt de vista de biomassa, de cobertura i de fisiologia. Són arbres i la seva circumstància, que diria Ortega.

Això és important, perquè quan es parla —i se'n parla, afortunadament— de paisatge, no sempre es parla, desafortunadament, d'arbres. El paisatge balear són arbres i la seva circumstància. Obviament, una de les circumstàncies és l'home, la persona.

El llibre parla d'història i de prehistòria. Trobareu informació palinològica, que demostra que el paisatge d'uns mils d'anys enrera no era l'actual, sino radicalment distint. De fet, el canvi del reguistre polínic demostra que va passar quelcom de transcendental al paisatge illenc fa quatre o cinc mil anys, varen canviar molt les circumstàncies. No va ser el clima, ja havien

passat glaciacions. Evidentment tampoc es pot pensar en un canvi de sòls. El que va passar va ser que irromp un agent nou, amb força, i fa baretar les condicions de la vida, dels arbres. Baixa l'abundància de diverses espècies, com les savines, el boix o l'avellaner, i puja la d'altres, com l'ullastre, l'alzina, els pins o el xiprell. Podem interpretar-ho: es «frutifica» el bosc (en general, les espècies que donen recurs comestible conservable són les que incrementen) i paper del foc és més actiu. No és casual, sino una demostració clara de l'irrupció humana. Per cert, el llibre té el valor de posar tòpics en qüestió, i això sempre és bo i saludable. La ciència ha de ser crítica, i hi trobareu atacs a dos dogmes: el suposat paper marginal dels pins en els ecosistemes naturals; l'obra aporta proves de que els pins eren presents i importants abans que nosaltres perturbàssim els ecosistemes; i un judici dur als abusos de l'escola sigmatista en fitosociologia, eina que si ha demostrat una gran utilitat a la descripció i anàlisi del paisatge, ha caigut, a parer de l'autor —que compartim—, en excessos criticables. Hem evocat, de passada, un exemple indiscutible: com es pot basar una suposada clímax en una espècie naturalitzada, com el garrofer? Cal evocar aquí el llibre *Armonias discordantes* del professor d'ecologia californià Daniel B. Botkin (1993), que demostra que la noció de successió i clímax són creacions mentals de poc fonament. Seguim, ailàs, en el debat entre platònics i aristotèlics, encetat a les ribes d'aquesta mar fa tres mil anys!

Tornem al llibre! Els autors no s'han dedicat sols a les fonts especialitzades, els inventaris forestals (i n'hi ha de magnífics, com el de 1748 de la Marina reial espanyola, que tenia el monopoli dels arbres per a construcció naval). S'hi troben poemes, informacions agràries, inventaris d'herències, quadres, etc etc. Hi ha una espigolada exhaustiva, o quasi, de les fonts escrites,

directes i, sobre tot, indirectes. Els autors han fet una feina de mèrit. Hem de dir que hi ha poca cosa original, però en definitiva, el coneixement no avança sols amb la recerca innovadora, sino també amb recopil·lacions i tasca crítica sobre el que s'ha fet, i això és una contribució d'un valor enorme.

Una de les conclusions que hom obté a la lectura del llibre és que els arbres, bàsics en els ecosistemes i el paisatge, han estat bàsics per a la vida humana: Arribarem amb arbres, navegant, i han estat bàsics per a l'energia (carbó), la matèria constructiva (vivendes), l'economia (pesca, comerç), la cultura (poesia, pintura) i avui, el paisatge (turisme).

Una altra conclusió, tal vegada sorprenent, és que els arbres viuen un bon moment. Els arbres, els boscos, han estat explotats intensament, i si en tenim 68 milions, n'hem tallat i cremat molts més al llarg de la història. M'atreveisc a dir que, al menys en el darrer mil·leni, és avui quan més arbres hi ha! El llibre parla molt de rompudes de bosc, d'artigues, de la lluita per l'espai, per la terra. L'home, espècie culminal a la piràmide ecològica, necessita ecosistemes d'elevada taxa de renovació per obtenir aliment, necessita cereals, herbes, i no arbres. Som espècie sabanoïde, no forestal. L'home necessita obtenir en poc temps i de manera concentrada l'energia química que enmagatzemen els ecosistemes (crema llenya, fa carbó, més transportable i més concentrat) i l'aliment produït per herbes, bàsicament. Paradògicament, la història de la globalització fa que avui explotem l'energia fòssil d'origen llunyà, i l'aliment obtingut en regions geogràficament allunyades. Deforestam més que mai, però lluny! Destruïm els boscos tropicals, mantenim la deforestació artificial de terres ucranianes o americanes, mengem la carn d'herbívors de Nova Zelanda, o dels ramats criats amb pinsos... en benefici del nostre corralet, del jardí domèstic! Per això, és urgent, com s'ha dit i repetit, pensar

globalment, actuar localment. Però, alerta! Que la quantitat no ens engani. No sempre *més és millor*! Després de 4.000 anys d'usar els boscos, d'abusar-ne en molts casos, de condicionar-los sempre, ara entrem en un nou paradigma: s'abandonen. Molts dels problemes dels boscos illencs, com el perforador dels pins, la devastació dels banyariguers i efectes de sequeres, desastres de ventades i nevades, o el crònic desastre dels incendis, tenen a veure amb la nula atenció moderna als boscos! Tenen a veure, en definitiva, amb la manca de rendabilitat (l'economia no és altre cosa que un mecanisme inercial de l'ús dels recursos per part de l'home). No és el mateix, però preu i valor tenen relació. No es valora el que no té preu! I si simplificar és erroni, prescindir d'aquest fet és negatiu. Vegeu, en aquest sentit, les consideracions que recull l'autor de la Real Sociedad Mallorquina de Amigos del Pais, en un debat que encetava fa doscents anys la difícil qüestió de liberalisme i conservació forestal!

El llibre no ha esgotat el sementer! Hi ha tasca a fer: ha obviat detalls transcendents, i posarà un exemple: els formiguers, l'ús de la llenya per adobar els camps, únic sistema de fertilització, amb els fems animals, fins al s

XX. Quans milions de TM no s'han cremat així? Quans mils d'Ha no han estat atassades amb aquesta finalitat, i sobre tot, quantes vegades? Més coses: quans detalls hi ha encara a recollir i analitzar a les històries locals que han recopilat els historiadors? I que hi ha als arxius inexplorats pels ulls dels naturalistes?

Personalment, voldria que el llibre s'exhaureixi aviat, per facilitar una nova edició, ampliada i que inclogui més explícitament les conclusions i un bon índex que faciliti la consulta d'aquest volum, tant dens com la llenya d'alzines!

En fi, un llibre que val la pena, que és, com tot el que resulta valuós en aquesta vida, una fita i un estímul per a futures recerques, perquè sense comprendre la història del paisatge no podem entendre la història del nostre poble, i no podem encertar en el disseny d'un futur més sostenible per a les Illes i per al món.

Joan Mayol, biòleg

Aquest text correspon a la presentació del volum, que tenguè lloc a la UIB i al Jardí Botànic de Sóller el 5 de maig de 2003.

TERRITORIS 5

MONOGRÀFIC SOBRE GEOGRAFIA DE LA SALUT

La idea d'intercalar un número miscel·lani i un de monogràfic en la nova època que ara inauguram a *Territoris* comença amb una aposta arriscada. El primer monogràfic estarà dedicat a la geografia de la salut, una disciplina amb un demostrat caràcter aplicat i àmpliament estudiada en països anglosaxons, però que no ha despertat el merescut interès científic i professional a l'Estat espanyol. Malgrat l'èxit que habitualment troba entre l'alumnat (geògrafs i no geògrafs), no és fàcil trobar l'assignatura optativa de Geografia de la Salut als plans d'estudis de Geografia o com a curs de doctorat.

La coordinació d'aquest número monogràfic de *Territoris* suposa una doble responsabilitat: científica i personal. Per una part, cal agrair l'aposta de tot el Consell de Redacció per una disciplina encara poc treballada a les Illes Balears. Per una altra, l'èxit de la iniciativa s'ha convertit en un repte personal a causa del conegut interès que tenc des de fa temps per donar a conèixer el paper que té la geografia en el complex camp de la salut. La culminació dels processos de transferència de la sanitat a les comunitats autònomes probablement beneficiarà la geografia. Per un costat, des de la Universitat, les investigacions geogràfiques poden influir en la presa de decisions polítiques. Per un altre, com succeeix al Regne Unit, Noruega, Austràlia o als Estats Units, s'obre als professionals de la geografia un camp laboral nou en l'administració pública sanitària, fins fa pocs anys tancat als nostres interessos.

L'anàlisi territorial de la salut pot ser interpretada des de diferents perspectives: com a política social, com a estratègia o variable per a l'ordenació del territori, com a fenomen demogràfic, etc. Tal com des de fa una sèrie d'anys és comú en altres països del nostre entorn, és imprescindible que els geògrafs aportem els nostres coneixements a la planificació sanitària. Pensant en les Illes Balears, la demografia i l'ordenació territorial, entre d'altres, cobreixen moltes de les llacunes que la medicina o l'economia no aconsegueixen abraçar, per exemple, quant a l'impacte de la immigració sobre la salut i quant al debat plantejat tantes vegades sobre la zonificació sanitària i la distribució de recursos sociosanitaris als espais insulars. En aquest sentit, tenim la confiança que el pròxim número de *Territoris* contindrà importants contribucions que, presentades des de l'òptica de diferents disciplines, puguin presentar una àmplia varietat de temes d'estudi. En cap cas no volem excloure les aportacions dels no geògrafs i d'altres àrees de coneixement. Amb l'objectiu de facilitar la participació de membres destacats de la comunitat científica internacional, acceptarem articles escrits en altres

idiomes (anglès, francès i portuguès). Una vegada publicats, esperam que el desitjat interès vers la salut en la geografia balear i espanyola es vegi materialitzat.

Jesús M. González Pérez
Secretari de la revista *Territoris*
Coordinador del número

TERRITORIS 5

MONOGRÁFICO SOBRE GEOGRAFIA DE LA SALUD

La idea de intercalar un número misceláneo y otro monográfico en la nueva época que ahora inauguramos en *Territoris* comienza con una apuesta arriesgada. El primer monográfico estará dedicado a la Geografía de la Salud. Una disciplina con un demostrado carácter aplicado y ampliamente estudiada en países anglosajones, pero que no ha despertado el merecido interés científico y profesional en el Estado español. A pesar del éxito que habitualmente encuentra entre el alumnado (geógrafos y no geógrafos), no es fácil encontrar la asignatura optativa de Geografía de la Salud en los planes de estudio de Geografía o como curso de doctorado.

La coordinación de este número monográfico de *Territoris* lleva aparejada una doble responsabilidad: científica y personal. Por un lado, es de agradecer la apuesta de todo el Consell de Redacció por una disciplina todavía poco trabajada en las Illes Balears. Por otro, el éxito de la iniciativa se ha convertido en un reto personal dado el conocido interés que desde hace tiempo tengo por dar a conocer el papel que desempeña la geografía en el complejo campo de la salud. La culminación de los procesos de transferencias de la sanidad a las Comunidades Autónomas probablemente beneficiarán a la geografía. Por un lado, desde la universidad, las investigaciones geográficas pueden influir en la toma de decisiones políticas. Por otro, como está sucediendo en el Reino Unido, Noruega, Australia o Estados Unidos, a los profesionales de la geografía se les abre un nuevo campo laboral en la administración pública sanitaria, hasta hace pocos años cerrado a nuestros intereses.

El análisis territorial de la salud puede ser interpretado desde diferentes perspectivas: como política social, como estrategia o variable para la ordenación territorial, como fenómeno demográfico, etc. Tal y como desde hace años es común en otros países de nuestro entorno, es imprescindible que los geógrafos aportemos nuestros conocimientos a la planificación sanitaria. Pensando en las Illes Balears, la demografía y la ordenación territorial, entre otras, cubren muchas de las lagunas que la medicina o la economía no logran abarcar, por ejemplo, en lo referente al impacto de la inmigración sobre la salud y al debate tantas veces planteado sobre la zonificación sanitaria y la distribución de recursos sociosanitarios en espacios insulares. En este sentido, tenemos la confianza de que el próximo número de *Territoris* contenga importantes contribuciones que, presentadas desde la óptica de diferentes disciplinas, puedan presentar una amplia variedad de temáticas de estudio. En ningún caso queremos excluir las aportaciones de no geógrafos y de otras áreas de conocimiento. Con el objetivo de

facilitar la participación de destacados miembros de la comunidad científica internacional permitimos el envío de artículos escritos en otros idiomas (inglés, francés y portugués). Una vez publicado, aguardamos que el deseo de despertar el interés por el enfoque de la salud en la geografía balear y española se haya cumplido.

Jesús M. González Pérez
Secretari de la Revista *Territoris*
Coordinador del Número